

EWALD ENGELEN

Utopisme

Er gebeuren vreemde dingen in Nederland. Hoewel in kringen van politici en beleidsmakers met de mond bescheidenheid wordt beleden en men alom de grenzen van de eigen interventiecapaciteit benadrukt, deinst men er tegelijkertijd niet voor terug om op gepercipieerde crises met een overmacht aan beleidsplannen en wetgevingsinitiatieven te reageren. Enerzijds buigt men verlegen als de bescheiden Aziaat; anderzijds balt men de vuisten en heft men uitdagend de kin als was men een stierkoppige *duce*. Of het nu gaat om migranten, ganzen of inkomensplaatjes, in alle gevallen lijken deze kenbaar, stuurbaar, controleerbaar en uiteindelijk maakbaar. Het ministerie van Justitie, bijvoorbeeld, wekt de indruk tot op de migrant nauwkeurig te weten hoeveel er van in 'ons' land zijn, hoe legaal 'ze' zijn, hoe lang 'ze' er al zijn, en in welke mate 'ze' zijn ingeburgerd. De volmaakte transparantie die dat impliceert, suggereert dat ook het migratie- en integratieproces binnen de sturingsmogelijkheden van de nationale overheid valt. Migratie is niet een vloedgolf maar een beheerst stroompje, terwijl ook de 'exotische' migrant met een beetje culturele dwang wel op het aambeeld van het Nederlandschap tot een rechtgeaarde kaaskop kan worden omgesmeed.

Iets soortgelijks geldt voor de wilde ganzen die in Nederland foerageren. Brochures van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer & Visserij grossieren in prachtige staatjes waarin per regio wordt aangegeven hoeveel ganzen er jaarlijks verblijven en hoeveel schade zij aanrichten en hoe deze aantallen zich verhouden tot de ons omringende landen. En ook hier wordt geschermd met maatregelen – variërend van liquidatie tot deportatie – die ertoe zouden moeten leiden dat de ganzen 'eerlijker' over de verschillende Noordwest-Europese staten worden verdeeld teneinde de oplopende kosten van hun opvang alhier te verminderen. Inderdaad, precies zoals in het kader van de vluchtelingencrisis van de jaren negentig in Europees verband wel werd voorgesteld.

Blackberry

32

Nog bevreesdender zijn de jaarlijkse politieke rituelen rond de zogenaamde koopkrachtplaatjes. Terwijl markten internationaliseren, loopbanen fragmenteren, arbeidscontracten flexibiliseren, huishoudens imploderen en de scheiding tussen werk en thuis als gevolg van *blackberry*, internet en e-mail steeds verder vervaagt, discussieert het kabinet over de effecten van zijn plannen op de inkomens van fictieve categorieën tot op twee cijfers achter de komma.

Al even pregnant is de tegenstelling tussen maakbaarheidsscepsis en beleidsambitie op het gebied van de maatschappelijke dienstverlening en de sociale zekerheid.

Daar wordt via grootschalige, diepingrijpende stelselherzieningen het ene besturingsmechanisme vervangen door het andere. De vermeende ondoelmatigheid en intransparantie van een school, ziekenhuis en uitkeringsinstantie die geregeerd wordt door de bureaucratische logica van de staat of de collegiale logica van de professional, moet worden gekeerd door deze instellingen te onderwerpen aan de zogenaamde ‘tucht’ van de markt. Instellingen moeten gaan concurreren om de klandizie van de burger of, in het geval van de gezondheidszorg, diens plaatsvervanger de zorgverzekeraar. En dan komt alles goed. De beheersbaarheid neemt toe, de kosten dalen en de kwaliteit stijgt. Zonder enig spoorje van bescheidenheid wordt ons zomaar, kosteloos, de beste van alle mogelijke werelden voorgespiegeld!

Daartegenover staat tegelijk een groeiend en breedgedeed besef van maatschappelijke complexiteit als gevolg van internationalisering, individualisering en technologische verandering. De categorieën die ten grondslag liggen aan het overheidsbeleid weerspiegelen een maatschappelijke werkelijkheid die niet meer is. De definities van een huishouden, een werknemer, een arbeidscontract, een migrant, een onderneming en een markt stammen grotendeels uit de eerste naoorlogse decennia toen mannen werkten, vrouwen schrobden, banen levenslang waren en de grenzen van markt en staat naadloos samenvielen. Sedertdien is de werkelijkheid waarop deze beleidscategorieën betrekking hadden evenwel onherkenbaar veranderd. Eega's en banen zijn niet meer levenslang; huishoudens zijn complexe eenheden geworden waar verschillende generaties en stambomen tijdelijk zijn vervlochten en weer uiteengaan; ondernemingen herdefiniëren zichzelf vrijwel continu in hun jacht op de gunstigste condities en de meeste winst; carrières zijn niet langer lineair, maar bestaan uit verschillende mixen van taken, banen, functies en arbeidsbetrekkingen; migratie is niet langer een onomkeerbare beweging van thuisland naar gastland maar is ketenvormig, cirkelvormig of tijdelijk geworden. Kortom, de waterkaarten van toen interfereren op volstrekt onverwachte wijze met de stromen en bewegingen van nu.

Gezwoeg en gezweet

Wat is hier aan de hand? Vier antwoorden dringen zich op. Het eerste is dat de maakbaarheidsscepsis altijd al meer schijn dan zijn is geweest. In de slagschaduw van de ‘koude oorlog’ is het tot het vaste arsenaal van de politieke retoriek gaan behoren om afstand te nemen van al te vergaande maakbaarheidsambities die, qua inzet en ambitie, te veel zouden lijken op de nieuwe maatschappij – ‘steden zonder kerken en banken’, ‘een samenleving zonder geestelijken en kapitalisten’ – die aan gene zijde van het IJzeren Gordijn werd gerealiseerd. In woord, zij het niet in gebaar, heeft zowel links als rechts zich van de grote plannen van weleer gedistantieerd. In plaats daarvan is een retorische nadruk op een politiek van de kleine stappen gekomen, die voorzichtigheid en bescheidenheid als voornaamste deugden propageert. Deze dekt evenwel een beleidswerkelijkheid toe waarin onverminderd gemaakt, gepland, gezwoegd en gezweet wordt. En hoe kan het ook anders met een apparaat – de staat – dat nu eenmaal is opgetuigd voor grote daden.

Het tweede antwoord lijkt hierop, maar is toch net een tikkeltje anders. Maakbaarheid en utopisme hebben in deze variant uitsluitend betrekking op sociale doelen – emancipatie, verheffing, ‘spreiding van macht, kennis en inkomen’ en meer van dat soort zaken. Economische doelstellingen, daarentegen, zijn louter instrumenteel van aard en vereisen slechts pragmatische interventies die zijn gebaseerd op neutrale, wetenschappelijke waarheden van het type: loonstijgingen leiden tot inflatie en volledige werkgelegenheid leidt tot loonstijgingen, ergo: het werkloosheidspeil mag niet onder zijn ‘natuurlijke’ niveau komen. Oftewel, dromen horen in het culturele en/of sociale domein, economie is echter het thuis van de nuchtere en zakelijke mannen van krijtstreep en brogues. Het opwaaiende zomerjurkje van de verbeelding wordt niet verfoeid maar heeft simpelweg een eigen tijd en een eigen plaats en dat is niet het hier en nu van de econoom.

Het derde antwoord doet een beroep op noodzakelijkheden en smalle marges ter legitimatie van het eigen project. Net als in het geval van De Lampedusa steekt de paradox hier frivool door de dunne huid van de waarschijnlijkheid heen: ‘We doen wat moet gebeuren omdat het anders toch gebeurt.’ Berucht is de scenariostudie van het Brits-Nederlandse bedrijf Shell dat werd gebruikt om het eigen personeel in de houding te slaan (en waarmee even later ook de Britse *iron lady* aan de haal ging): ‘There Is No Alternative’, of kortweg: TINA. Om mee te kunnen blijven doen in de gekkendans van de internationale competitie moet het land/bedrijf/huishouden over stalen zenuwen, koorddikke spieren, geoliede pezen en blauwglanzende aderen beschikken. En daar is niets utopisch aan, want daar komt geen greintje verbeelding bij kijken, maar voldoet volledig aan het hardeneuzenrealisme van de econoom en financier. En wie enigszins bekend is met het zware werk van de preparatie van het lichaam voor de moderne krijg van beurs en financiering, dat zovelen van ons naar de sportschool drijft, weet hoe haaks dat zweterige veilen en slijpen staat op de lichte sprongen van de verbeelding.

Het vierde antwoord, ten slotte, is hier de niet-apologetische variant van. Een nieuwe generatie beleids- en opiniemakers met kaalgeschoren koppen, antracietkleurige pakken en brede goudglanzende dassen heeft het antiutopisme van de koudeoorlogkrijgers afgezworen en streeft genadeloos een nationaal-liberale utopie van verenigde Nederlanders en geïntegreerde markten na, daarbij gemakshalve over het hoofd ziend hoe het een het andere bijt. Volgens dit antwoord is het utopisme niet retorisch afgezworen, zoals het eerste antwoord hebben wil, noch gedepolitiseerd en vertechnocratiseerd, zoals het tweede antwoord stelt, noch vermomd als ‘valse noodzakelijkheid’, zoals in het derde antwoord, maar is het eenvoudigweg van politieke kleur verschoten. Was het eerst rood, groen en misschien van purper doortrokken, inmiddels is het zwart en blauw geworden. De utopie van de een is weliswaar de dystopie van de ander, zo hebben we in de loop der decennia geleerd, maar dat betekent niet dat we dus maar geen eieren meer zullen breken. Bij deze gitzwarte utopisten, waartoe ik naast de marktmakers ook de migratiemenners reken, is van maakbaarheidsscepsis hoegenaamd geen sprake. Alle middelen zijn geoorloofd om de migrant te metamorfosen in een kaaskop met blauwgeruite kiel en de markt te laten zegevieren over

nostalgisch professionaliteitsgezever en de verbleekte veiligheid van eertijds, en dat zullen we weten ook.

Late moderniteit

Ik ben bang dat alle vier de antwoorden de waarheid ten minste enigszins op de staart trappen. Wie met regelmaat door het Haagse wandelt, ontwaart al snel een afgronde-lijke discrepantie tussen het deemoedige geprevel over ‘mondialisering’ en het einde van de maakbaarheid enerzijds en de arrogantie van dikke vulpenpen, geblindeerde auto’s met chauffeur en nimmer aflatende plannenmakerij anderzijds. Oftewel, de scepsis van een voldragen moderniteit lijkt ondanks belijdenissen van het tegendeel nog altijd niet bezonken. Maar ook het volgende doet zich voor, en of dan sprake is van ‘vals bewustzijn’ is lastig te bewijzen. De heren met het rekenliniaal en de zakjapanner leggen een onvermoeibare ontwerprijver aan de dag maar presenteren dat onder de noemer van ‘onderhoud’, ‘reparatie’, ‘bezuiniging’ en ‘betaalbaar houden’, als alledaags ingenieurswerk, kortom. Alleen in hun vrije tijd geven ze de geest de vleugels en laten zij hem verwijlen in de ijle sfeer van de dichter, de ziener en de profet. De scepsis van de late moderniteit die ook zij onderschrijven betreft niet hun eigen werktuigbouwkunde maar slechts de pirouette van de ballerina of de hemelvlucht van de dichter die te lang tot in het bouwwerk van de staat wist door te dringen. Daarnaast zien we ook dit: mannen en vrouwen die met hangende schouders en matte stem ons voorhouden dat er – helaas – slechts één maat is en dat al het overtollige moet worden verwijderd, dat zij bereid zijn het scalpel te hanteren, dat dit alles voor ons eigen bestwil is en dat de bijbehorende pijn stichtelijk is. Hier is bevlogenheid en utopisme ver te zoeken. Niet omdat de sceptische les is geleerd, maar omdat ieder voluntarisme in diskrediet is gebracht. Het wonderbaarlijke aan deze *amor fati* is echter dat ze niet uitmondt in berusting bij het zijnde maar in berusting bij het komende, en zo tot agent wordt van datgene wat ieder agentschap als een stoomwals zou platwalsen, namelijk de veramerikanisering van ons bestel. Ook hiervan is onduidelijk of sprake is van ‘vals bewustzijn’; gaat het om een programma dat het eigen belang dient, haaks staat op dat van de menigte en daarom als onvermijdelijk moet worden gepresenteerd? Of meent men werkelijk dat de aanpassingen onvermijdelijk zijn en ziet men zichzelf slechts – bescheiden en met tegenzin – als willoos instrument van de loop der geschiedenis? Wellicht is het antwoord alleen af te lezen aan de rode koontjes die bij sommige ‘mondialiseerders’ ontwaard kunnen worden. Want ook in een laatsceptisch tijdperk geldt dat het utopisme zich verraadt door enthousiasme en gedrevenheid.

35

Maakbaarheid

Zo bezien betekent de nuchterheid van vandaag geenszins het einde van de maakbaarheid. Integendeel, het geloof in maakbaarheid heeft zich eenvoudigweg met andere veren getooid. Wie echter niet van deze vogels houdt en liever op andere vleugels naar

de toekomst wordt gedragen, zal op een of andere wijze in het reine moeten komen met de sceptische lessen van de twintigste eeuw, en zal dat, anders dan de ondergrondse utopisten van vandaag, *en plein public* moeten doen. Het grote probleem daarbij is dat het utopisme van na de grote verwoesting in tweeërlei zin 'open' zal moeten zijn, en daardoor minder geschikt is om, met banier en trompetgeschal omgeven, het collectief te laten opmarcheren naar de gouden schittering aan de einder van de tijd. Zowel de instrumenten als de melodie zullen steeds opnieuw in harmonie moeten worden gebracht, en daarbij passen een dirigent en een vioolmeester die af en toe met geheven handen en opgetrokken schouders ruitelijk toegeven dat ze 'het ineens ook even niet meer weten'. Natuurlijk hoort daarbij een verhaal. Dat kan echter niet langer een verhaal zijn dat luistert naar de twintigste-eeuwse logica van 'zo was het, zo is het en zo zal het zijn', maar zal een verhaal moeten zijn van doublures, van parallellen, van meerdere plotlijnen, van alternatieve geschiedenissen en andere werelden. In navolging van Robert Musil lezen wij in de Bijbel van de eenentwintigste eeuw over de archetypische utopist die wij God zijn gaan noemen niet: 'God schiep de aarde en zag dat het goed was', maar 'God schiep de aarde en zag dat het ook anders had gekund'. Als we dat doen, hebben we de sceptische lessen van de twintigste eeuw automatisch verdisconteerd en zullen we in het vervolg weliswaar blijven maken, maar zullen we dat zachtjes, vriendelijk en met beslist wat meer tederheid doen.